

TÜRK TOPLUMSAL YAŞANTISININ LADİNO ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

ERİŞ, Mahir Ünsal
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

1492 yılında İberya Yarımadası'ndan kovulmalarının ardından Sefarad Yahudilerinin büyük bir kısmı dönemin süper güçlerinden olan Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmıştı. Yaşam, barınma ve geleneklerini rahatça sürdürebilme hakları Osmanlı Millet Sistemi'nce kendilerine sağlanan Osmanlı Sefaradları, Tanzimat-İslahat dönemine kadar kendi kabuğunda yaşadığından ötürü 15. yüzyıl İspanyolcasını korumayı başarmışlar, ancak bundan sonra Müslüman Türk toplumuyla daha yakın ilişkiler geliştirmek durumunda kaldığından Yahudi İspanyolcası olan Ladino, Türkçenin yoğun etkisine maruz kamıştır. Daha önceleri içine kapanık toplum yapıları sebebiyle İspanya'dan getirdikleri dil ve kültür özelliklerini koruyabilen topluluk, daha sonra Cumhuriyet'in de ilanı ve Türkçenin tüm yurttaki tek resmî dil olarak kabulüyle Ladino'yu eskisi kadar iyi koruyamamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Yahudiliği, Ladino, Türkçe, Yahudi dilleri, Sefarad Yahudileri, Osmanlı Yahudileri.

ABSTRACT

After being expelled from the Iberian Peninsula in 1492, most of the Sephardic Jews were given shelter under the Ottoman Empire, a superpower of the time. Since Sephardic Jews of the Ottoman Empire, who were provided with the rights to life, and of accommodation and freely keeping their traditions by the Ottoman Millet System, did not come out of their shell until Tanzimat-İslahat period, were able to protect the 15th century Spanish language but afterwards, Ladino (Judeo-Spanish) was deeply influenced by Turkish language because of the rapid integration of the Jews with the Muslim Turkish society. The Jewish community kept the language and cultural aspects brought from Spain thanks to their introvert social structure but later they could not protect Ladino, after the promulgation of the Republic and the acceptance of Turkish as the official language.

Key Words: Turkish Jewry, Ladino, Turkish, Jewish Languages, Sephardic Jews, Ottoman Jews.

GİRİŞ

Türkiye Yahudiliği'nin yaklaşık % 96'lık bir kısmını *Sefarad Yahudileri* oluşturmaktadır. (Gülyüz, 2007) Sefarad, İspanya'nın İbranicede "Sefarad"

olarak adlandırılmasından türeme bir sözcüktür. “Sefardi” ya da bazı başka kullanımlarıyla “Sefarad”, “Sefaradi”, “Sfardit” ise “İspanyalı” anlamına gelir.

Sefarad Yahudileri 15. yüzyılın ortalarında artan Kilise baskısıyla engizisyonun hışımına uğrayarak aynı yüzyılın sonuna doğru İberyaya Yarımadası’ndan kovulurlar. Bu dönem içerisinde İspanya’da kovulan Yahudilerin bir kısmı İngiltere’ye, bir kısmı Hollanda’ya ve kalan en büyük kısmı da Osmanlı İmparatorluğu’na göç etmek durumunda kalır. (Galanti, 1948: 6)

Yahudiler Osmanlıya geldiklerinde beraberlerinde doğal olarak, öncesinde yaşadıkları yerin dili olan Kastilya İspanyolcası’nı getirirler. Bu dil zamanla Yahudi İspanyolcası, Cudezmo, Judeo-Espanyol ya da Ladino gibi adlarla anılacaktır. Ancak bununla birlikte bu dilin Yahudi İspanyolcası olması, Yahudilerin İspanya’yı terk edişinden sonra gerçekleşmiştir. Çünkü İspanya’da yaşadıkları dönemde konuştukları dil Yahudi topluluğuna has bir dil değil, standart Kastilya İspanyolcası’dır. (Galanti, 1948: 5) İspanyolcanın Yahudilerin beraberinde diğer göç noktaları ile birlikte Osmanlı coğrafyasına taşınması ve burada kapalı bir toplum yapısı içinde neredeyse yüzyıllarca muhafaza edilmesi ona İspanyolca olmaktan başka “Yahudi İspanyolcası” kimliğini sağlamıştır. Öte yandan, Yahudi İspanyolcası ya da daha yaygın adıyla Ladino, geldiği yüzyılın İspanyolcası’ndan, bu dilde bile korunamamış, önemli özellikleri muhafaza edebilmiştir.

Basit birkaç örnekle söyleyecek olursak, Modern İspanyolca’da *okumak* karşılığı olan “*leer*” fiili yerine Ladino’da Eski İspanyolca’dan kalan “*meldar*” fiili, “*nerede*” zamirine karşılık modern İspanyolca’da “*donde*” kullanılırken Ladino’da “*de ande*” kullanılmaktadır. Modern İspanyolca’da gereklilik “*nessecidad*” sözcüğü ile karşılırken, Ladino’da hala eski İspanyolca’dan kalan ve halihazırda Portekizce’de de kullanılmakta olan “*menester*” sözcüğü tercih edilmektedir. (Perahya, 1997: 21-22)

Ladino’yu Yahudi İspanyolcası yapan en temel bir diğer özellik de hiç şüphesiz dinden kaynaklı, içindeki İbranice etkisidir.

Bu noktaya gelindiğinde bir tartışma ortaya çıkmaktadır. Haim Vidal Sephiha, Ladino ve Judeo-Espanyol’un aynı şeyler olmadığından bahseder. Ona göre Ladino, “İbranice metinlerin söz dizimsel yapıları korunmak suretiyle İspanyolca ifadelerle aktarılmasıyla oluşan salt litürjik bir dildir”. Judeo-Espanyol ise Yahudilerin İspanya’yı terk edişlerinden sonra korudukları Kastilya lehçesinin dışarıdan etkiler almış hali idi. (Sephiha, 1986: 18) Ancak bir galat-ı meşhur kabilinden artık “Ladino” dendiğinde Judeo-Espanyol anlaşılmaktadır. Burada da “Ladino” derken kastedilen dil Judeo Espanyol ya da daha Türkçe söylenişle Yahudi İspanyolcası’dır.

Tarihsel Arka Plan

Tarihçi Avram Galanti, Osmanlı'ya sığınan Sefarad Yahudilerinin dillerini korumakta İngiltere ve Hollanda'ya gidenlerden daha başarılı olduklarını kaydeder. (Galanti, 1948: 6) Bunda hiç şüphesiz iki büyük etkiden söz etmek mümkündür. Bunlardan birine Galanti de dikkati çeker. Hollanda ve İngiltere'ye giden Sefarad Yahudileri buralarda hâlihazırda basım işleri yapan matbaalar bulmuşlardı. Ancak, benzer durum Osmanlı'ya sığınan Sefaradlar için geçerli değildi. Çünkü Osmanlı'da ilk matbaa Yahudilerin gelişinden yaklaşık iki yüz kırk yıl sonra açılacak, açılan bu matbaa da kapanıp bir daha açılması için 40 sene geçmesi beklenecekti. (Galanti, 1948: 6)

Galanti'nin görüşüne göre Yahudiler, 1494'de İstanbul, 1510'da Selanik ve 1554'de Edirne'de açılan bu matbaalar sayesinde kendi dilsel faaliyetlerini sürdürme imkânına sahip olabildikleri için uzun yüzyıllar boyunca Ladino'yu hemen hiçbir dış etki altında kalmadan koruyabilmişlerdir. Öyle ki, Cumhuriyet'e kadar hatta Harf Devrimi'nden sonra bile Ladino'nun İbrani Yazısı'ndan devşirme alfabesi "Raşi", matbuatta kullanılmıştır. (Eriş, 2007/2: 82)

İspanya'dan göçerek Osmanlı'ya sığınan Sefarad Yahudilerinin dilleri Ladino'yu muhafaza etmekte bu kadar başarılı olabilmelerindeki ikinci büyük etken ise hiç kuşkusuz Osmanlı'nın Millet Sistemi olmuştur.

Şemseddin Sami "millet"i, "din ve millet ikisi birdir, bir din ve mezhepte bulunan cemaate millet denir." diye tarif eder. (Sami, 1900: 1400) Kökeni daha eskilere uzansa da Fatih Sultan Mehmed Han döneminde bir resmiyet kazanan Millet sistemine göre kendisine "millet" statüsü verilmiş her topluluk yerel ruhani liderlerinin sorumluluk ve kontrolü altında geniş bir özerkliğe sahip oluyordu. Fatih, İstanbul'u aldıktan sonra buradaki Yahudilere de "millet" statüsü vermiş ve onları temsilen de İstanbul Hahambaşısı Rav Eliyau Kapsali'yi muhatap kabul etmişti. Bu olay Osmanlı Yahudileri'ne özgü bir kurum olan Hahambaşılık'ın tesisi hususunda da ilk adım olmuş oluyordu. (Eriş, 2007/1: 69)

Millet olarak kabul edilmelerinden ötürü Yahudiler, tıpkı diğer milletler gibi kendi dinî binalarına ve kurumlarına sahip olma, dinlerinin emirlerinin gereklerini yerine getirebilme, dillerinde eğitim yapabilme, din adamlarını seçebilme, dinen ya da hukuken suç işlemiş kişileri kendi şer'i kurallarına göre yargılayabilme, cezalandırabilme hatta –nadir de olsa– idam bile edebilme, dinden çıkarma gibi birçok hakka sahip olmuşlardı. Bu dünyanın dört bir yanına dağılmış, üstelik de çok da rahat koşullarda yaşamayan Yahudiler için muhteşem bir imkân zenginliğiydi.

Millet sistemi, Gayrimüslim toplulukların birbirleriyle ve Müslümanlarla karışmadan bir arada ama içlerine kapanık şekilde yaşayabilmeleri gibi bir durum da yaratıyordu. Farklı bir örnekle, başlı başına bu bile Osmanlı coğrafyasında

biçimlenen Batı Ermenicesi'nin Doğu Ermenicesi'nden nasıl olup da bu denli farklılaşabildiğini açıklayabilmektedir.

Bu koşullar altında, Türkçe, Rumca, Ermenice gibi Osmanlı dillerinin minimum etkisini saymazsak, Ladino'yu besleyebilecek yegane dış kaynak uzunca bir süre dinî dil olan İbranice olmuştur.

Ancak önce Tanzimat ve ardından Islahat Fermanlarıyla getirilen düzenlemeler Osmanlı Yahudilerini içlerinde buldukları kabuğu kırmak zorunda bırakacaktır.

Osmanlı'daki Batılılaşma dalgasına bir de Avrupa ülkeleri ve Amerika vatandaşlarının elde ettiği imtiyazlar eklenince Batı'dan Osmanlı'nın dört bir yanına yönelik bir misyoner atağı başlayacaktı.¹

Misyonerler Anadolu'nun hemen her köşesinde olduğu gibi İstanbul'da da modern eğitim veren okullar açıyorlar burada müspet bilimler çerçevesinde asri bir eğitim verirken bir yandan da çocuklara hem yabancı dil olarak kendi dillerini öğretiyorlar hem de Hristiyanlık propagandası yapıyorlardı.

Hristiyan Misyonerlerinin iyiden iyiye güç ve etkinlik kazanmaya başlamasının hemen öncesindeki yıllarda Yahudi Cemaati, İstanbul'da çalkalanmaya başlamıştı. Banker Kamondo ailesinin öncülüğündeki laik ve modernlik yanlısı grup ile Haham İsak Akriş önderliğindeki muhafazakar grup arasında büyük bir çekişme vardı. Kamondolar, cemaat çocuklarının modern eğitim almaları ve bir dünya dili olan Fransızca'yı öğrenmelerinden yanaydı. Böylelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşen, asrı yakalayan diğer unsurları gibi Yahudilerin çocukları da toplumsal yaşamın bir parçası olabilecekler, cemaatin dışında da büyük bir dünya olduğunun farkına varabileceklerdi. (Şeni ve Le Tarnec, 2005: 61) Muhafazakar cephe ise modern eğitime, çocukların "Hristiyan" olacağı korkusuyla karşı çıkmaktaydı. (Shaw, 1991: 161-162)

Bu tartışma Haham Akriş'in hapsedilmesine kadar sürdü. Akriş, taraftarlarının bizzat Sultan'a yalvarmalarının neticesinde serbest kalacaktı. Ama artık modern eğitim veren bir okulun açılması imkânsız görünmekteydi. Çünkü Avram Kamondo, hem Sultan ile hem de Tanzimatçı sadrazamlarla yakın ilişkileri olan bir şahsiyetti. Ve 1854 yılında ilk Modern Musevi Okulu olan *La Eskuela Piripaşa*'da açıldı. (Galanti, 1995: 171) Bununla birlikte bu tam bir başarı sayılmazdı çünkü muhafazakâr çevrelerin baskısı ile bu okul kapatılacak ve yeniden açılana kadar üzerinden 5 yıl geçmesi gerekecekti. (Shaw, 1991: 160) Bu beş yılın ardından Rav İsak Akriş ve ekibi artık ayak diremenin anlamsızlığına kanaat getireceklerdi. Zira çocukların Hristiyan olmalarından korkarak modern eğitime engel olan hahamlar, ailelerin çocuklarını modern eğitim alsınlar diye Hristiyan Misyonerlerinin açtığı okullara gönderdiklerini görmeye başlamışlardı.

¹ Bu dönem misyonerlerinin Anadolu coğrafyası ve misyon faaliyetleri hakkında birincil kaynaklar olması açısından **bkz.:** (Hamlin, 1878), (Harris&Harris, 1897), (Washburn, 1909).

Diğer bir ifade ile Hristiyan olmasın diye uğraşırken çocukları misyonerlerin kucağına itiyorlardı.² Dolayısıyla bazı göstermelik şartlar öne sürerek modern okulun yeniden açılmasına izin vereceklerdi. Bunlar sınıflarda Frenk âdeti olduğu için sıra yerine minderlere oturulması, yine Frenk işi olduğu için soba yakmak yerine mangalla ısınılması ve iki de haham sınıfı eklenmesi gibi şartlardı. (Galanti, 1995: 172)

Bu, Türk Yahudilerinin modern eğitim alması serüveninin başlangıcı oldu. 1867’de “Rüşdiyelere etfali gayri müslimenin kabulü” hakkındaki kanunun yürürlüğe girmesi ve 1875’te Fransız Yahudi kuruluşu *Alliance Israelite Universelle*’in³okullar açmaya başlaması ile artık geri dönülmez bir yola girilmişti. *Alyans* bir Fransız kurumu olduğundan ve Fransızca’yı bir “Lingua Franca” olması açısından Yahudi çocuklarının öğrenmesini gerekli gördüğünden bu okullarda eğitim Fransızca olarak yapılacaktır. (Galanti, 1948: 6)⁴

Gerçekten de Fransızcanın Türk Yahudi Cemaati’ne büyük mücadelelerden sonra girişi önemli bir etki yaratmıştır. En başta Yahudi Cemaati’nin *Alyans* Okullarında ya da başka eğitim kurumlarında Fransızca eğitim almış hemen bütün fertleri artık Fransızca matbuatı takip edebilecek bir araca sahip olmuştur. Bu araç, yerli gazetelerin en önemlilerinin günlük Fransızca edisyonları da yayımlandığı için memleket gündemini takip etmekte de önemli bir kolaylık temin etmiştir. Elbette Fransızca bilmek yalnızca gazete okumak açısından değil, hemen bütün edebi, siyasi, felsefi metinleri izleyebilme imkânı yarattığı için yaklaşık dört yüz yıl kendi kabuğunda yaşayan Yahudi Cemaati’ni dış dünyayla buluşturmuştur. Öyle ki modern eğitim başlayana kadar bir Yahudi’nin okuyarak elde edebileceği tek vasıf hahamlık iken ve Yahudi çocukları mahallelerinden bile çıkmadan ömürlerini tamamlıyorken; daha sonraki dönemde İttihat ve Terakki gibi bir siyasi hareketin içerisinde çok sayıda Yahudi’nin varlığı kaydedilmiştir.

Bu noktada Türk Yahudilerinin Türk toplumuyla ilk gerçek birebir temaslarının başladığı bu dönemde Türkçe öğrenmeden Fransızca öğrendikleri söylenebilir. Zaten *Alyans* okullarının programı da durumu gayet güzel ortaya koymaktadır. Buna göre zaten sınırlı olan Türkçe dersleri bir de kısıtlı saatleri içinde kıraat, sarf ve kitabet olarak üçe bölününce öğrencilerin iyi bir Türkçe öğrenmesi mümkün olamıyordu. (Galanti, 1948: 7) Öte yandan öğrenciler zaten Fransızca bildikleri ve bu dille hemen her türden alışverişlerini yapabildikleri için Türkçeyi elzem görmüyorlardı.

Bu durum Cumhuriyet’e kadar böyle sürecekti. Türkçenin Ladino üzerindeki sınırlı etkisi Cumhuriyet’in idareyi ele alması ve tüm Gayrimüslim okullarına

² Misyoner okullarına devam eden ve Misyonerlerin sohbetlerine katılan Yahudi çocukları ile ilgili olarak **bkz.:** (Hamlin, 1878).

³ Bundan sonra “*Alyans*” olarak anılacaktır.

⁴ *Alyans* Okulları hakkında ayrıntılı bir çalışma için **bkz.:** (Rodrigue, 1997)

Türkçe, Türk Tarihi, Coğrafya ve Yurt Bilgisi derslerini koymas ı ile bu okullarda yetişen nesil sayesinde günden güne artacakt ı. (Galanti, 1948: 7-8)

Öyle ki 1929 doğumlu Musevi yazar Erol Haker anılarını derlediği kitabında Türkçeyi babasının aksanla, annesinin zorla konuştuğunu, oturdukları semt olan Kuledibi'nde konuşulan tek dilin Ladino olduğunu kaydetmesine rağmen bir Cumhuriyet dönemi çocuğu olarak kendisinin Türkçe ana dilli olduğuna dikkat çekmektedir. (Haker, 2004: 18) Bu dönüşüm sürecini tüm açıklığıyla ortaya koyan bu örneği Yahudi Cemaati'nin matbuat faaliyetini sürdürdüğu gazetelere bakarak pekiştirmek mümkündür. “Örneğin Cumhuriyet'in ilk yılları döneminde çıkan **El Telegrafo**⁵ ve **El Tyempo**⁶ Gazeteleri tamamen İbrani alfabesiyle İspanyolca olarak basılmaktaydı. Ancak Atatürk ve erken Millî Şef dönemine tanıklık eden **La Boz de Oriente**⁷ yarısı İbrani Harfli yarısı Latin Harfli İspanyolca olarak tasarlanmıştı. Yaklaşık bir on yıl kadar sonra yayın hayatına giren **La Boz de Türkiye**⁸ ise hiç İbrani harfi kullanmadan ve yarısı İspanyolca, yarısı Türkçe hatta kimi zaman Fransızca olarak üç dilli yayımlandı. Bugün cemaatin gazetesi olan, yayın hayatına 50'lerin sonunda başlayan **Şalom**⁹ ise Türkçe çıkmakta ve bir sayfalık bölümü biraz da nostaljik bir duyguyla Latin Harfli İspanyolca olarak hazırlanmaktadır.” (Eriş, 2007/2: 82)

Yeni Cumhuriyet'in ilk anayasasının 2. maddesi uyarınca Türkçe artık devletin dili olarak kabul edilmişti. Bu doğrudan doğruya “millet” olmaktan çıkıp “vatandaş” olarak yasa karşısında diğer Gayrimüslimler ve Müslümanlar gibi eşit sayılan Yahudileri de etkiliyordu. Üstelik Yahudiler *Lausanne Antlaşması*'nın kendilerine tanıdığı azınlık haklarını da iade etmişlerdi. (Doğan 2002:41) Yahudiler artık Türkçe konuşacaklar, böylelikle Türk toplumsal hayatının da bir parçası olacaklardı. 1928'de Darülfünun Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti tarafından başlatılıp Menderes dönemine gelindiğinde Resmî İdeoloji'nin temel propaganda araçlarından birine dönüşen “*Vatandaş Türkçe Konuş!*” kampanyası

⁵ **El Telegrafo (Telgraf) Gazetesi** (1872-1930), önceleri Marko Mayorkas sonra ise Moiz Dalmediko ve İzak Gabay yönetiminde İbrani (Raşı) Harfleriyle Yahudi İspanyolca olarak İstanbul'da yayımlanan gazetedir. Son zamanlarına doğru Latin Alfabesine geçilmiştir.

⁶ **El Tyempo (Zaman) Gazetesi** (1905-1930), önceleri İsak Karmona sonraları ise David Fresko idaresinde İbrani (Raşı) Harfleriyle Yahudi İspanyolca olarak İstanbul'da haftada üç kez çıkan gazetedir. Son yıllarında Latin Alfabesine geçmiştir.

⁷ **La Boz De Oriente (Doğu'nun Sesi)**, 1931-1939 yılları arasında İsak Algazi, Leon İsrail idaresinde yarı Latin – yarı İbrani yazıyla aylık olarak İspanyolca çıkan İstanbul dergisi.

⁸ **La Boz De Türkiye (Türkiye'nin Sesi)**, Albert Kohen yönetiminde tamamen Latin harfleriyle Türkçe-Fransızca-Yahudi İspanyolca karışık olarak çıkan onbeş günlük dergidir. 1939-1949 yılları arasında İstanbul'da yayımlanmıştır.

⁹ **Şalom (Selam, Barış) Gazetesi**, Yahudi Cemaati'nin yaşayan tek gazetesidir. Avram Leyon öncülüğünde yayın hayatına başlayan gazete bugün Yahudi İspanyolca olan sayfası dışında Türkçe olarak İstanbul'da yayımlanmaktadır. Haftalık olarak çıkan **Şalom** yayın hayatına 1947 yılında başlamıştır.

da elbette Türkçe'nin Yahudi cemaatinin birinci dili olmasında etkisi büyük olmuştur.

Cumhuriyet'in ilanını takiben yaşanan bazı tatsız olaylarda özellikle Yahudilerin Türkçe konuşmayışlarına yapılan vurgu, Yahudi asıllı Türk milliyetçisi Munis Tekinalp'in de sıklıkla gündeme getirdiği Türkleşme konusunun aciliyetini ortaya koyuyordu. Bunun da şüphesiz ilk yolu Türkçe konuşmak, Türk kültürünü benimsemekti. 1937'de Trakya Yahudilerine karşı başlayan olayların ardından dönemin Türk Kültür Birliği Reisi Tekinalp, "Yahudilerin Trakya'dan göç ettirilmelerinin müteessif bir olay" olduğunu "ancak artık Yahudilerin de hakikaten ve fiilen Türkleşmeleri gerektiği" yönünde beyanatta bulunmuştu.¹⁰ Tekinalp zaten söz konusu olaylardan 9 yıl önce yayınladığı "Türkleştirme" adlı çalışmasında Türkleşmenin 10 Emiri'ni açıklamıştı. Ona göre, adlar Türkçeleşmeli, konuşma dili artık tamamen Türkçeye dönmeli, duaların en azından bir bölümü Türkçeye çevrilmeli, okullarda yalnızca Türkçe okutulmalı, çocuklar sadece Türk okullarına gönderilmeli, Yahudiler Türk toplumuna karışmalı ve katılmalı, Türklerle kaynaşmalı, azınlık zihniyetinden vazgeçilmeli, iktisadi alanda her Yahudi üzerine düşeni yapmalı ve vatandaşlık haklarının bilincine varmalıydı. (Levi, 1992: 89)

Verilen çabaların etkilerini yine Yahudi Cemaat basınına takip ederek görebiliyoruz. 1940'lı yıllarda Ladino ağırlıklı olarak çıkan **La Boz de Türkiye** gazetesinin 1941 tarihli 29 Ekim Sayısı'nın kapağında Türkçe olarak "İsmet İnönü Türk Birliği'nin Timsalidir" başlığı yer almakta hemen altında da İnönü'ye ait "Ailede kuvvetlenecek vatan fikri, memleketi bir kaya hâline getirir" sözü verilmektedir.¹¹ İlk örneklerden biri olan bu derginin içinde çok sayıda Türkçe metin bulunmakla birlikte, milli duyguları öne çıkaran yazılar, Türk dilinde dini hikâyeler ve bayram mesajlarına rastlamak mümkündür. Şüphesiz bunlar Tekinalp'in kastettiği Türkleşme konusunda cemaatin rıza ve başarısını göstermektedir.

"*Vatandaş Türkçe Konuş!*" kampanyaları ve "Türkleştirme" çabalarının da meyvelerini vermesi sonucunda Yahudi matbuatındaki Türkçeleşme Ladino'yu da artık geri dönülmez bir ölçüde Türkçenin etkisi altına sokacaktır. Cumhuriyet öncesi dönemlerde ve Cumhuriyet'in erken yıllarında yeni bir kavram, bir teknik, bir gelişmeye ad koyma işinde genellikle Fransızcanın yardımına başvuran Yahudiler, artık Ladino'daki boşlukları Türkçe ile doldurmaya başlamışlardır. İlerleyen yıllarda Türkçeye verilen önem ve gösterilen özenin akademik, bilimsel ve resmi anlamda artış göstermesinin yanı sıra Fransızcanın da ülkedeki etkinliğini yitirmesi Ladino'yu Türkçe ile baş başa bırakmıştır. Eğitimlerini Türkçe yapan ikinci ve üçüncü kuşakların günlük konuşmada da Ladino yerine Türkçeyi tercih

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için 7 Temmuz 1934 tarihli **Akşam Gazetesi**.

¹¹ **La Boz De Türkiye**, 29 Ekim 1941, s. 55.

etmeye başlaması zaten yoğun bir Türkçe etkisi altında olan Ladino'yu yalnızca bir "ihtiyar dili" olma konumuna itmiştir. Ladino bu konumuyla günümüze kadar gelmiş, şimdi ise cemaatin 30-40 yaş üstü grubu içinde sınırlı da olsa konuşulan, yalnızca bu yaş grubunun basın-yayın faaliyetinde bulunduğu nostaljik bir kültürel değer olarak tükeneceği günü beklemektedir.

Etki

Türk toplumsal yaşantısının Ladino üzerindeki etkisi dendiğinde bu kapsam içerisinde müşterek tarih, ortak ulusal değerler ve paylaşılan coğrafyanın dışında bir de Osmanlı'dan devralınan bir birlikte yaşama kültürü de değerlendirilmelidir. Örneğin tıpkı Türkçe ile aynı coğrafyayı paylaştığı Rumca, Ermenice, Gürcüce, Boşnakça, Süryanice gibi çok sayıda dil arasında kelime ve kavram alışverişi olduğu gibi aynı şey Ladino için de geçerlidir. Çünkü Osmanlı'dan bu yana Rumlar, Ermeniler, Gürcüler, Türk toplumsal yaşantısının birer unsuru olmuşlardır ve bu durum gitgide ortaklaşan birçok şeyde kendini açıkça ortaya koymuştur.

Örneğin, Ladino'da "*çatal*" anlamına gelen "*piron*" sözcüğü Rumcada aynı anlama gelen "*piruni*" sözcüğünden Ladino'ya girmiştir. (Şarhon, 2002: 24) "*Dobro*" ve "*dobra*" sözcükleri Boşnakça, Makedonca ve Bulgarca gibi Slav menşeli Osmanlı dillerinde "*iyi*" anlamına gelirken Ladino'ya aynen alınmıştır. Yine benzer şekilde Türkçe aracılığıyla Farsça'dan alınan "*bülbül*" sözcüğü *bilbil*, Arapçadan alınmış "*fistan*" sözcüğü *fistan* olarak Ladino'da kullanılagelmiştir.

Örneklerden de anlaşılacağı üzere İstanbul, Selanik, Halep, Edirne ve İzmir gibi İmparatorluk merkezlerinde Türkçe çatısı altında bir arada yaşayan "*millet*" dilleri hem Türkçe'yi hem de birbirlerini beslemişlerdir. Ladino da bu durumdan özellikle bahsettiğimiz gibi "dışa açıldığı" yılları müteakiben yoğun olarak etkilenmiştir.

Türk günlük yaşantısı ve onun en temel ifade aracı olarak Türk Dili, Yahudi İspanyolcasını yalnızca kelimeleri itibarıyla etkisi altına almıştır demek eksik bir ifade olacaktır. En başta Türkçe, Ladino'ya çok sayıda fiil vermiştir. Galanti, fiillerin Türkçe'ye alınırken geçirildiği işlemi "Türkçe mastar eki olan *-mek/-mak*'ın atılması ve yerine -eğer gerekiyorsa kaynaştırma harfi kullanarak- İspanyolca mastar eki olan *-er/-ar, -ir*'den uygun olanının getirilmesi" şeklinde özetler. (Galanti, 1948: 15) Buna göre Türkçeden Ladino'ya geçmiş ve yoğunluklu olarak kullanılan fiillerden bazıları şöyledir:

<i>acımak</i> 'tan	<i>acidear</i>
<i>açılmak</i> 'tan	<i>açilear ve açilearse</i>
<i>aksamak</i> 'tan	<i>aksadear</i>
<i>azmak</i> 'tan	<i>azdear</i>
<i>boyamak</i> 'tan	<i>boyadear</i>
<i>bozmak</i> 'tan	<i>bozdear</i>

güvenmek'ten *güveniyyar*
beklemek'ten *bekliyyar*
sakatlamak'tan *sakatladear* ve *sakatladearse*.

(Galanti, 1948: 15), (Perahya, 1997), (Orgun&Tinoco, 2007)

Yabancı dillerden çokça kelime almasıyla eleştirilen Türkçenin belki de bu anlamda farkının altını çizmek gerekmektedir. Bir dil fiilleri başka bir dilin eline geçtiğinde bozulma ve tükenme aşamasına girecektir. Türkçe, İslamlıkla tanıştığından beri çok sayıda Arapça ve Farsça sözcük almış ancak fiillerini geniş yardımcı fiilli dilbilgisel yapısı sayesinde koruyabilmiştir. Örneğin “anlama, kavrama” anlamına gelen *fehîm* sözcüğü Arapçada “feheme” kökü, Farsça’da “fehmiden” fiili olarak kullanılmaktadır. Türkçe’ye de “fehîm” olarak geçen bu sözcüğün bir fiil olarak çekilebilmesi için yanında “etmek” fiiline ihtiyaç duyulmaktadır. Fakat fiil çekim ve yapımı konusunda Ladino, aynı saflığı koruyamamış aldığı çok sayıda yabancı sözcükle beraber fiillerini de dış etki altında bırakarak Türkçeleşmiştir.

Türkçenin ve onun temsil ettiği toplumsal kültürün Ladino’ya bir diğer armağanı da hiç şüphesiz düşünüş ve ifade ediş tarzı olmuştur. Diğer bir söyleyişle Ladino, Türkçeden mantık da ithal etmiştir.

Şöyle ki, “yapmak, etmek” anlamına gelen “*azer*” fiiliyle yapılmış çok sayıda deyim doğrudan doğruya mantığı muhafaza edilerek Türkçe’den Ladino’ya geçmiştir. Örneğe “*azer idare*” *idare etmek* demektir. *Azer* fiiline Arapçadan Türkçeye geçmiş olan “*idare*” sözcüğü eklenerek, tıpkı Türkçedeki gibi “*idare etmek*” anlamı yakalanmıştır. Oysaki Modern İspanyolcada kullanıldığı yere göre “*idare etmek*”, *dirigir*, *administar*, *llevar*, *manejar*, *controllar* gibi birçok fiille karşılanabilir.

Bir başka örnekle devam edecek olursak, “somurtmak, kaşlarını çatıp yüzüne küskün veya dargın bir anlam vermek.” karşılığı olarak Ladino’da kullanılan ifade “*azer kara*”dır ve kelimesi kelimesine “*surat yapmak*” demektir ki bu Türkçe düşünen birinin ifade ediş biçimini çağrıştırmaktadır. Aynı mantıkla Türkçe deyimlerin de Ladino’da kendilerine yer bulduklarını söylemek mümkündür. Örneğin, “*azer de dos paras*” deyiminde *azer*, daha önce de ifade edildiği üzere *yapmak, etmek*; *dos*, iki; *para* ise para demektir ve deyim bu haliyle harfi harfine “iki paralık etmek” anlamına gelir. Deyimin Türkçe’de kullanılan “*iki paralık etmek*” deyiminin bir çevirisi olduğu açıktır. Ancak bir çeviri dahi olsa Ladino içerisinde günlük konuşmada kullanılan bir deyimdir. (Perahya, 1997: 57)

Örnekler *azer cilves* (cilve yapmak), *azer hatir* (hatır yapmak, gönül almak), *azer sefte* (sefte yapmak), *azer şaetlik* (şahitlik etmek), *azer şaka* (şaka yapmak), *azer yahma* (yağmalamak), *azer zapt* (zapt etmek), *azer tavatur* (tevatür etmek), *azerse bayat* (bayatlamak), *azerse yok* (yok olmak) şeklinde çoğaltılabilir. Bununla birlikte deyimlerde kullanılan Türkçe sözcüklerin eskiliğinden bu

deyimlerin kökenlerinin Geç Osmanlı ve İlk Cumhuriyet dönemlerine, diğer bir ifadeyle Türkçenin Ladino'yu artık yoğun bir bombardıman hâlinde etkisi altına aldığını iddia ettiğimiz yıllara uzandığı sonucuna ulaşmak mümkündür.

Ortak Söz Varlığı

Avram Galanti 1948'de yaptığı çalışmasında Türkçeden Ladino'ya geçtiğini saptadığı 2300 küsur kelimededen bahseder. (Galanti, 1948: 17-26) Öte yandan, bu kelimelerin *endaze*, *devair*, *pazvant*, *harabat* gibi kimi örneklerinin bugün Türkçe'de bile ya hiç kullanılmadığı ya da ender olarak kimi alanlarda kullanıldığı göz önünde bulundurulursa bu rakamın iki binlere kadar düşeceği varsayılmalıdır. Zaten daha sonraki Ladino sözlüğü denemelerindeki rakam, 1000-2000 aralığındadır. (Perahya, 1997), (Orgun&Tinoco, 2007)

Fransızcanın 1960-1970'ler itibarıyla etkisini yitirmesinin ardından Ladino, yabancı dillerden aldığı kelimeleri de tek beslenebileceği kaynak olan Türkçe üzerinden almaya başlamıştır Dolayısıyla sadece bu durum bile Ladino'daki Türkçe sözcük sayısı ile ilgili ayrı bir tartışma başlığı oluşturmaktadır. Ancak hem Galanti'nin bahsi geçen çalışmasında hem de daha sonraki araştırmalarda bu yabancı kelimelerin de Türkçe sayısı dâhilinde değerlendirildiklerini belirtmek gerekir.

Ladino'nun Türkçeden aldığı fiillerin sayısını ise yine Galanti 150 küsur olarak vermektedir. (Galanti, 1948: 25-26) Diğer sözlük-dağarcık çalışmalarından da elde edilecek rakam aşağı yukarı aynıdır. (Perahya, 1997), (Orgun&Tinoco, 2007)

Türkçenin Ladino ile paylaştığı bazı kelimeler ve kullandıkları alanlar ile ilgili küçük bir liste ise şu şekildedir:

- **Sevgi ve Hitap Sözcükleri:** Yavrum, kuzum, canım, ciyerim, yiozbebegim (gözbebeğim), yuzelim (güzelim), hanım, paşam.
- **Ev Eşyaları:** Tencere, kapak, sahan, çanaka (çanak), tipzi (tepsi), filcan (fincan), şiş, balta, maşraba.
- **Yemekler:** Pilav, lapa, kofte, kevap, durli, yuveç, pastirma, yufka, lokma.
- **Baharatlar:** Karanfil, nane, tarçin, sinemeki, sarisabir, hardal.
- **Sebzeler:** Maydanos, tere, bamia, prasa, bezelya, pancar.
- **Meyveler:** Kaysi, şeftali, muşmula, karpuz, erik, ilimon.
- **Tatlılar:** Helva, kazandibi, kurabiye, hoşav, lokum, kadaif, baklava, reçel, salep, pekmez, şerbet, tahan, aşure, kaymak, sutlaç, malebi, tavukgogsu.
- **Ev Mefruşatı:** Şilte, minder, perde, sacada, orti.
- **Mensucat:** Keten, tulbend, canfes, kadifa, basma.

- **Giyim-Kuşam:** Entari, fustan, çımbız, peruka, şalvar, cübbe, yelek, çizme, kemer, çorap, yaka, hırka.
- **Çiçekler:** Yasemin, gonca, zimbul, papadiya, şappoy.
- **Müzik:** Ney, kaval, davul, dombelek, keman, ud, zura, zurna, tranbuka. Ayrıca bütün makam ve usûl adları.
- **Hayvanlar:** Kuzu, manda, tavşan, keklik, tay, kumes, ahir, semer, tekir, lufet, sazan, levrek, sukumru, yumuş (gümüş balığı), karagoz, palamut, istavrit, sardaliya, hamsi
- **Deniz:** Kayık, sandal, dumen, anbar, direk, vapur, baş, kiç
- **Hububat:** Yulaf, çavdar, dari, misir, fasula
- **Askerlik ve Silah:** Tufenk, top, yulle (gülle), tabanca, kurşun, barut, fişeng, şiş, harbi, kama

SONUÇ

Bu kelimelerin bir kısmının aynı zamanda İspanyolcalarının da olduğu ve bunların da kullanılmasına devam edildiğini belirtmekte yarar var. Ancak sayılan bu kelimelerin, Türkçe'den geçmiş olmaları açısından önemi büyüktür. Bu kelimelerde:

- Eski İspanyolca'nın mirasını yaşatan Ladino'nun modernleşen Türkçe'nin de eskide bıraktığı kimi kavramları yaşattığını
- Türk toplumsal yaşantısının hemen her mecrasında ortak kimi alan ve mekânları paylaşan Müslüman Türk nüfus ile Yahudilerin gündelik hayatta karşılaştıkları şeyleri ortak adlarla tesmiye ettiklerini
- Özellikle Türklerin konusu olan hayvancılık, tarım, askerlik, devlet işleri gibi alanlardaki kelimelerin Türkçeden, denizcilik terimleri ve balık adlarının yine Türkçe üzerinden Rumcadan, umumi giyim tarzının İslamî olmasından ötürü kıyafet adlarının genellikle Arapçadan alındığını görmek mümkündür.

Ladino genel anlamda bir Osmanlı dilidir. Uzun yıllar bozulmadan muhafaza edilebilir olmasını azınlıklara müdahale etmeyen Osmanlı millet sistemine borçludur. Ancak zaman içerisinde Fransız Devrimi etkilerinin yurda sirayeti ile dışarı açılmak zorunda kalmış ve bundan itibaren de çok yoğun bir Türkçe etkisi altında girmiştir. Bunun sebebi gayet açıktır. Türkçe Osmanlı ve Türkiye Yahudilerinin yaşadığı yurdun devlet dilidir ve doğal olarak azınlık dillerini etkisini altına alacaktır. Cumhuriyetle birlikte elde ettikleri vatandaş statüsüyle kanun karşısındaki müsavatlariyla Türk toplumu ile daha yakın ve birebir ilişki içine girme imkânı yakalayan Türk Yahudileri çok sayıda Türkçe ya da Türkçeye yerleşmiş sözcük ve kavramı da dillerine katmışlardır.

Bugün tükenmekte olan Ladino'nun son konuşucuları da onu İspanya'dan getirdikleri hâliyle değil, Osmanlıda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde biçimlendirdikleri Türkçeleşmiş hâliyle konuşmaktadırlar.

KAYNAKÇA

Doğan, H., (2002), “Osmanlı'dan Günümüze Hahambaşılık Müessesesi”, **Görüş**, (56) 38-41.

Eriş, M. Ü., (2007/1), “Türkiye Yahudi Cemaati'nin Resmî ve Dinî Temsilcisi Türkiye Hahambaşılığına Kısa Bir Bakış”, **Kırkbudak**, (9) 67-77.

-----, (2007/2), “Türkiye Yahudilerinin Sekülerleşmesi Döneminde Eğitimci Bir Din Adamı: Rabi Nisim Behar”, **Kırkbudak**, (11), 76-91.

Galanti, A., (1995), **Türkler ve Yahudiler**, İstanbul, Gözlem Gazetecilik.

-----, (1948), **Türkçenin İspanyolca Üzerindeki Teesiri**, İstanbul. Kâğıt ve Basım İşleri.

Güleryüz, N., (2007), **Turkish Jews Today**, <http://www.musevicemaati.Com/index.php?contentId=8>.

Haker, E., (2004), **İstanbul'dan Kudüs'e Bir Kimlik Arayışı**, Çeviren: Natali Medina. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Hamlin, Cyrus, (1878), **Among The Turks**, New York: R.Carter & Brothers.

Harris, J. R. & Harris, H., (1897), **Letters from Armenia**, London: James Nisbet & Co., Limited.

Levi, A., (1998), **Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler, Hukuki ve Siyasi Durumları**, Redaksiyon: Rifat Bali, İstanbul. İletişim Yayınları.

Otgun, G. & Tinoco, R., (2007), **Dikşionario de Djudeo-Espanyol a Turko**, <http://lingua.cc.sophia.ac.jp/dikşionario-LK/2rows-turkish.php>.

Perahya, K. Et Alii, (1997), **Dikşyonaryo/Sözlük Judeo Espanyol-Türkçe/ Türkçe-Judeo Espanyol**, İstanbul, Gözlem Gazetecilik.

Rodrigue, A., (1997), **Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması**, “Alliance Okulları”, Çeviren: İbrahim Yıldız, Ankara: Ayraç Yayınevi.

Sephiha, H. V., (1986), **Structure et évolution d'une langue liturgique**. Paris

Şeni, N. ve Le Tarnec, S., (2005), **Camondolar, Bir Hanedanın Çöküşü**, Çev.: Yaman Aksu. İstanbul: İletişim Yayınları. 3. Baskı

Şarhon, K. G., “Judeo Espanyol Dil ve Kültürü”, **Görüş** (56) 24-25

Washburn, G., (1909), **Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robbert College**, Boston and New York.